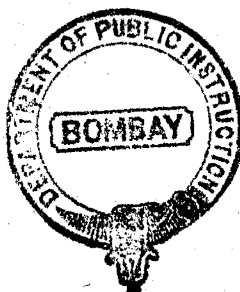
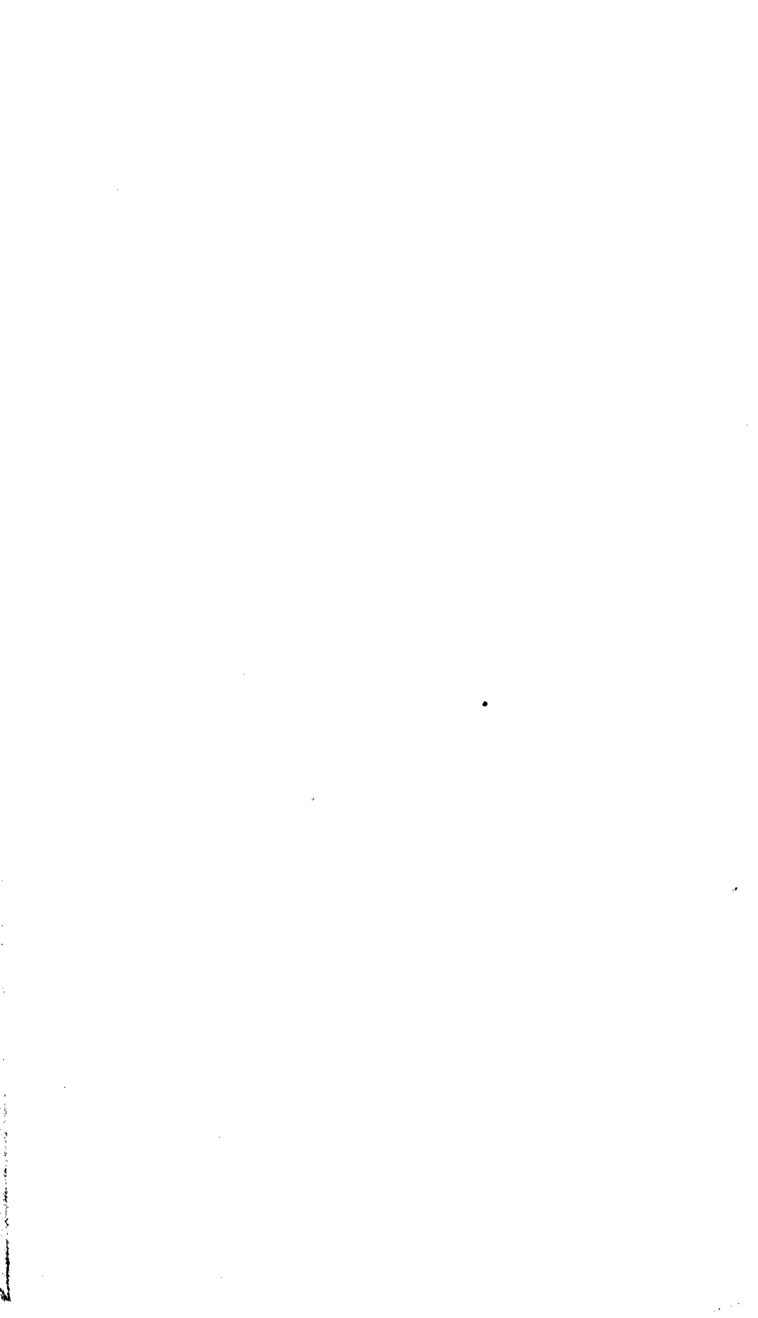
ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

કીમત પોણાબે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

T. C. HOPE., C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NÍLKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fifth Edition, 40,000 COPIES.

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1883.

Price One anna and nine pies.

BOMBAY:

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોપ, સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેંટ.

આવૃત્તિ પાંચમી—૪૦,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુક ડીપો.

૬૦ સન ૧૮૮૩.

કીમત પોણાબે આના.

મુંબઇ.

ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક

આત્મારામ કાન્હોબાએ છપાવી.

પ્રસ્તાવના.

આજપર્યંત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-
વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં
અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક
બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બીજાં કારણોથી એમાં
ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો
નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઈન્સ્પેકટરો વગેરેની
મદદથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન ચાતફીલ્ડ સાહેબે
કર્યોછે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃ-
ત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના
સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ
ઈન્સ્પેકટર દાક્તર બુલર સાહેબના હૂકમ મુજબ કરવામાં આ-
વ્યોછે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યોછે તેની
જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં આખા ભરતખંડમાં વ-
સ્તીની ગણતરી થઇ હતી, પરંતુ આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની
સંખ્યા નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નથી, કારણ કે તે હજી જાહેર
થઈ નથી.

તા૦ ૧૪ મી મે સને ૧૮૮૧.

મ. રૂ. ની.
ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કર્યોછે. નિશાળો અને તેઓમાં ભણનારા નિશાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તા૦ ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સૂધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાછે.

જુલાઈ સને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટિઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઇને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઇ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં

ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને ખેતી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકીચૂંકી લીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડેછે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્ત્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજ-

રીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે **મુંબઇ** ઈલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. **ગૂજરાતની** દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી **મુંબઈ** ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો **નકશો** શીખવ્યા પછી **મુંબઇ** ઇલાકાનો શીખવતી વખતે **ગૂજરાતથી** શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વે આવેલા **થાણા** અને **ખાનદેશ** જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો **મુંબઇ** ઇલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ **ગૂજરાતના** જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે **મુંબઇ** ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી **હિંદુસ્તાનનો** નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે **હિંદુસ્તાનનો** નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, **કચ્છ** અને **ખંભાતનો** અખાત, **અરબી** સમુદ્ર, પછી **હિંદી** મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં **અરવલ્લી** ને **આબુ**, **વિંધ્યા**, **સહ્યાદ્રિ** કે **પશ્ચિમ** ઘાટ પછી **પૂર્વઘાટ**, **શિવાલિક** ને **હિમાલય**.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ

યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કે-ટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એ-ટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહિકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞા-નમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચન-ની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહિકારી પાઠવડે આ-પવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલાં ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વ-સ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઊપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બિના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આઘે જઇએ તેમ ઓછું કરતા જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકાર-ના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણો-વાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષ-રમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાં-થી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખ-વવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, આને આગળ જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

भूगोळविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઉંચો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઉગેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહેલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેનાં સડ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન એ છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરધો કલાક મોડો ઊગેછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીના કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ.*—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૃત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યાછે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને બીજાનું નામ **પશ્ચિમ** ગોળાર્દ્ધ છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને **પૂર્વ મહાદ્વીપ** અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને **પશ્ચિમ મહાદ્વીપ** કહેછે.

કોરી જમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને **ખંડ** કહેછે.

ચારે બાજૂએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને **બેટ** કે **દ્વીપ** કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજૂએ પાણીથી તથા એક બાજૂએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને **દ્વીપકલ્પ** એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

---

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડવો.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે-છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચા જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જળક્ષેપ પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યાછે તે-માંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને અખાત કહેછે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહેછે.

જમીનથી વીંટાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને संगम કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) जमीन अने पाणीना मोटा भाग.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં एशिया, यूरोप, અને आफ्रिका, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈ વેળા जूनी भूमि કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં अमेरिका (उत्तर અને दक्षिण अमेरिका) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા नवी भूमि કહેછે, કેમકે ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૨ માં कोलंबस નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસૂધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને आस्ट्रेलिआ † કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા पासिफिक મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટસહિત આસ્ટ્રેલિઆને ओशियाण्या કહેછે

એશિઆની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે आफ्रिका ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યૂરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે अमेरिका ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર § ધ્રુવની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

---

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચઢેછે અને ઊતરેછે તેને भरती ओट કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલાછે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની धरी કહેછે. એ ધરીના છેડાને ध्रुव કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दक्षिण महासागर છે.

૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आट्लान्टिक महासागर છે.

એશિયાની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

प्रकरण २ जुं.

एशियाखंड.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યાછે તેઓનાં નામઃ—

१ भरतखंड के हिंद.	७ तुर्कस्तान:
२ सिंहलद्वीप.	८ तार्त्तरी.
३ बलूचिस्तान.	९ एशिआई रुशिआ.
४ अफगानिस्तान.	१० जापान.
५ इरान.	११ चीनाई मूलक.
६ अरबस्तान.	१२ हिंदी चीन

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વશીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજૂએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાયછે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિદન્સિ ઠરાવ્યાંછે.

प्रकरण २ जुं.

मुंबई इलाको (प्रेसिडंसि).

१. सामान्य वर्णन.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજૂએ મુંબઈ ઈલાકાનો આંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશાએ બલૂચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસઈલાકો અને મ્હૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો ⅔ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલોછે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારૂ, બીજું કરાંચીનું, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—सह्याद्रि અથવા पश्चिमघाट ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડેછે. सातपूडा પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ- સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકેછે તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૩,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે સેંકડે ૩૭.૨૭ દેશી રાજાઓના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૯૫,૬૬૩ છે તેમાંથી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હૂકમ નીચે છે,† અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાયેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પ્રાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણાનીચે રાખેલાંછે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યાછે. આખા ઇલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેછે. એને મદદ આપવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

२. राज्यरीति.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા,

† હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

વગેરે મોટા ગુનાનો ઇનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેકટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલકી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિઘાં રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેકટર, એક ડિસ્ટ્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટર, અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેકટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેકટરો અને ડિસ્ટ્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઉપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેકટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખુન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઇમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેકટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક્ક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડુતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેકટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ત્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મિલ્કત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલ્કત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉજ કોર્ટ હોયછે, ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેસલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યુંછે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શહેરોને તથા કસ્બાઓને ચોખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. મુંબઈ ઇલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(१) सिंध, (२) कच्छ, (३) गूजरात, (४) महाराष्ट्र, એમાં दक्षिण અને कोंकण બે છે, (५) दक्षिण महाराष्ट्र અને उत्तर कानडा.

એ ઈલાકાની રાજધાની **મુંબઈ** બેટ છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧માં **પોર્તુગાલના** રાજાએ ઇંગ્લાંડના **બીજા ચાર્લસ** રાજાને એ બેટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં **ગોવા** હજી **પોર્તુગીઝ** લોકને તાબે છે (**ગોવાને** તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને **કાઠીઆવાડની** દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મુલકનો ઘણોખરો ભાગ **ગાયકવાડ** પાસેથી કરારને પેટે મળેલોછે. **મહારાષ્ટ્ર** અને દક્ષિણ **મહારાષ્ટ્ર** દેશો **પેશ્વા** પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાછે. **ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ** ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં **મુંબઈ** ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૩ માં સરકારે **સિંધ** દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે: —

(१) सिंध.	मुख्य शहेर.
१ सिंधनो ऊपलो सरहद्दनो मूलक.	जेकबाबाद.
२ शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३ हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४ करांची जिल्लो.	करांची.
५ थरपारकर.	उमरकोट.
६ खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(२) कच्छदेश.	भूज.
(३) गूजरात.	

१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरुच जिल्लो.	भरुच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा.
४. पंचमहाल.	गोधरा અને दाहोद.
५. अमदावाद जिल्लो.	अमदावाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर અને डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा अने इडर.
९. रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीआ, અને लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारुकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	बांसदा, धरमपुर, અને सचीन.

(४) महाराष्ट्र (મુંબઈબેટ બાદ કરતાં)

(अ) कोंकण.

१. थाणा जिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	जवार.
३. कोलाबा जिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरी जिल्लो.	रत्नागिरी.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेठ संस्थान.	पेठ.

५. अहमदनगर जिल्हो.	अहमदनगर.
६. पुणा जिल्हो.	पुणा.
७. सतारा जिल्हो.	सतारा.
८. सतारा जागीर.	भोर, फलटन, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्हो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

(५) दक्षिण महाराष्ट्रदेश અને उत्तर कानडा.

१. कलादगी जिल्हो.	कलादगी.
२. बेलगाम जिल्हो.	बेलगाम.
३. कोलापुर संस्थान.	कोलापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर.	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ અને रामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्हो.	धारवाड.
६. सावनूर संस्थान.	सावनूर.
७. उत्तर कानडा जिल्हो.	कारवाड.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહંમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કુલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખે-

ડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવ્યોછે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોરસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિયામાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશા જથાબંધ રહેછે, ને દુનિયાના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ઘારાપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાંછે.

બેટની જે બાજૂએ બંદર છે તેજ બાજૂએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને સાહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાખેલોછે તોપણ હજી નામ રહ્યુંછે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૯૬ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણાજિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલોછે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી ૧૯ મૈલ, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યુંછે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કસારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી વાળિજ્યેરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને કુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મઝ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેકટર રાખેલોછે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્તમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માજિસ્ત્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શહેરની સાર્વજનિક ઈમારતો, ધનવાન લો-

કનાં મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા વગેરે ઘણા શોભાયમાન છે, ને એવી રચના આખા ઈલાકામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

૯. अरबस्तानमां मुंबई ताबानां संस्थान.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરૃત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન ૧૧·૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ४ थुं.

सिंध.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચોરસ મૈલ અને ૨૪,૧૩,૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે ¾ કરતાં કાંઇક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલોછે. સિંધના હરકોઇ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે

તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીઆં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસુધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસુધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઊપલો સરહદનો મુલક—એ પોલિટિકલ સુપ્રરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૩૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૨૪,૧૮૧ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીઆં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સૂકાયા પછી તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શાહેર છે તેમાં ૭,૩૬૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મૂલક

અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મૈલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, शिकारपुर, એને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા, અને शक्कर સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કસબા છે.

(૩) हैदराबाद—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મૈલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલી મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થર પારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊજડ ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાબાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૯૫ માણસની વસ્તી છે.

(૪) कराची—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મૈલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો બેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ. માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઇ ઈલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઈંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઇ ઈલાકાનાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટુ બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્રી અને તટ્ટ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) थर पारकर—એ પાંલ્સુંના હાપનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૨,૦૩,૩૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં બાવળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જણસો બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ, અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) खैरपुरसंस्थान—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલી મુરાદના તાબામાં છે.

प्रकरण ५ मुं.

कच्छ*.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરૃત્ય કોણમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિધાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખી-છે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કસ્બા, ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨,૦૮૪ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદ્દન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામા ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર **ધાર** નામે હાર ઉત્તરમાં છે; **કાળો**, **રાયમલરો**, **ખડીર**, **લક્કી**, **ધોળો**, **મીલવો**, અને **મોણવો** એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ **પચ્છમ**, **ખડીર**, અને **માંથલ** બેટોમાં થઈ ચોરાડ કે **ચોરવાડ** સૂધી જાયછે. બીજી હાર **મધ્યધાર** છે, તેમાં **આરો**, **કરોકાસમ**, **ધીણોધર**, હુવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક **કચ્છની** ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. **ચાંવા** નામે ત્રીજી હાર **ભૂજની** દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં **ચિત્રાણો**, **રોહાની**, **નનામો**, **ખાડવા**, **ચાત્રોડ** વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના **કાળો** નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. **મધ્યધાર** માંહિલા પહાડોમાં **ધીણોધર** સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. **ચાડવા** હાર માંહિલા પહાડોમાં **નનામો** સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. **નાગમથી** નામે વહેળો **બેડાપાસે** **ચાડવા** પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ **નવી નાળ** આગળ **કચ્છી** અખાતમાં ભળેછે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો **માંડવીની** નાળમાં ભળેછે, અને **ખારી** નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે **સુમરાસરની** પાસે રણમાં ભળેછે. એ વહેળાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણેઃ—
पावर, मोआणी, बन्नी, पच्छम, खडीर, प्रांथळ, वागड, अंजार चोवीसी, मुबड चोवीसी, हाला चोवीसी, कांठी, मोडासा, अबडासा, कंड, गरडो, अने माक.

મુખ્યશહેર—ભૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ધાટે મરહૂમ રાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે. તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર માંડવી બંદર છે એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૦ માણસની વસ્તી છે. વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે. मुंदरा, लखपत, जखौ અને नूणा એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કસ્બામાં अंजार, रापर, अधोई, (મોરબીનું), भचो, बेला, नलिया, कठारा, तेरा, सूमरीरोहा, भद्रेसर, केरा, અને कंथकोट છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં ઓખામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના આંગુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક્ક પહોચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉદ્યોગશાળા અને સાત કન્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૯૧ નિશાળો છે. તેઓમાં ૫,૭૫૩ નિશાળીઆ ભણેછે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચુકાદાની

અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકેછે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યુંછે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઈનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઉપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખેછે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા હાકેમો અને કારભારીઓ મારફત જમાબંદી ઊઘરાવેછે. એ સિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લસ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ—બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. માતાજીના મઢમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ६ ठुं.

गूजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે, ને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખીછે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યાછે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. सूरत जिल्लो છે; તેની ઉત્તરે ૨. भरुच जिल्लो; **ભરૂચ**ની ઉત્તરે ૩. खेडा जिल्लो, અને ૪. पंचमहाल અને સૌથી ઉત્તરે ५. अमदावाद जिल्लो છે.

१. सूरत जिल्लो.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ૬,૧૪,૧૯૮ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે **કીમ** નદી છે. એ નદીની પેલીમેર **ભરૂચ** જિલ્લો અને **ગાયકવાડ**નો મૂલક છે. **સૂરત** જિલ્લાની પૂર્વે **ગાયકવાડ**નો મૂલક, તથા **વાંસદા** અને **ધરમપોર**નાં રાજ્યો આવેલાંછે. દક્ષિણે દમણ **ગંગા** નદી છે. એ નદી **સૂરત** જિલ્લાને **થાણા** જિલ્લાથી અને **પોર્તુગીઝ** તાબાના દમણથી જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમ દિશાએ **અરબી** સમુદ્ર તથા **ખંભાતી** અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથે નથી, **ગાયકવાડ**નાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. **પારનેરા** અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. **પારડી** તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઇશાનમાં **માંડવી** પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદી-

ઓ—૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાસિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. कीम રાજપીપળાના ડૂંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઇને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. मीढोळा, ૪ पूर्णा ૫ अंबिका, ૬ पार, ૭ कोलक, વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત શહેરમાં તાપીનદીપર હોપ પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છેઃ—

(૧.) पारडी.	(૫.) बारडोली.
(૨.) बलसाड.	(૬.) मांडवी.
(૩.) चीकली.	(૭.) चोर्याशी.
(૪.) जलालपोर.	(૮.) ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કસબા તથા ૭૭૮ ગામ અને લોકલફંડના ખરચથી ચાલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૬૬૫ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩,૭૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એક હાઈસ્કૂલ, ચાર પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી શીખવવાનો વર્ગ, તથા આઠ

કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

---

(૧) पारडी तालुको.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—१. पार. २ कोलक. ३. दमणगंगा. એ ઊપરાંત कोथल અને परीआली નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ १. बालडापारडी, २. बगवाडा, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ३. कुंता, બગવાડેથી બે ગાઊપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ४. उदवाडा, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ५. कोलक, એ બંદર છે. ६. उमरसाडी, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૂત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(२) बलसाड तालुको.

એમાં ૯૪ ગામ તથા ૮૦,૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની

---

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આમળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

નદીઓનાં નામ—૧. ગણદેવીની ખાડી; એનું બીજું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી. ૩. ખરેરા, એ નૈરૂત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે ૪ ઓરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય થામ, કોલાઇ, બાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. વલસાડ, એમાં ૧૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં પૂરજેકે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચડેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. છરવાડામાં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય મંદેલી, માલબેણ, ઉડાચ, ચીખરી, કોસંબા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે. હરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાંછે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.—ડાંગર, કોદ્રા, હીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને વાલ.

---

(૨) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦,૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ

થાયછે. ૩. સરેરા. ૪. ઓરંગા, આ તાલુકાની દક્ષિણ શીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૨,૯૧૧. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. દેહેગામ, સેરગામ, આલીપોર, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલી.

---

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪,૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, સુટારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલાલપોર. એમાં ૨,૪૯૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે. મટવાડ, અબરામા, અમલસાડ, કછોલી, આટ, સરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

---

(૫) બારડોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. તાપી; ૨. મીંઢોલા એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેજને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીંઢોળાને કાંઠે બારડોલી; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઠોદ. ૩. સરભોણ. ૪. વાલોડ.

૫. મોત્તા. ૬. વરાડ. ૭. બુહારી. ૮. દેહગામ. ૯. બાંકાનેર. ૧૦. કવાસ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

---

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦,૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઇંગ્રેજસરકારની જપ્તી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ માંડવી, બઢુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાડા, હવેલી અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. એહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪,૭૪૪ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. બઢુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરાયછે. ઘંટોલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર અને દીવેલી.

---

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૪,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મુલકમાં

વેરાતાં છે. સૂરત શેહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૪ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. બે ધર્માદા દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શેહેરમાં રૂના સંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા લાઈબ્રેરીઓ છે. સૂરત શેહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શેહેરને મોટો ધોકો પહોંચ્યોછે. એ શેહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલોછે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસબામાં ૯,૪૧૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. कतारगाम, भाठा, कुंमारीआ, उमरा, એ મોટાં ગામ છે. जीआवबुडीआ નામે મીઠબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહેછે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

---

(૮) ओरपाड तालुको.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર तापी, અને ઉત્તરે कीम નદીઓ છે. सेना નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ઘણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઈચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ओरपाड છે. એ કસબાની વસ્તી ૪,૧૭૬ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. कुडसद, मगवादांडी, अडाजण, सुहाली, अमरोली, कासाड અને वराछा મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે. મોરા

ગામમાં કૂવાની જાત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ, અને ઘઉં.

૨. भरुच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૫૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂંઈ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને બીજો વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શિઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે:—

(१) भरुच.
(२) अंक्लेश्वर.
(३) वागरा.
(४) आमोद.
(५) जंबुसर.

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કસ્બા તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલફંડને ખરચે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે, તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે.* એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપાંછે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

તથા એ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છોડીઓની નિશાળ ૯ છે તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગામઠી નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૫૩૬ છોકરા ભણેછે.

(૧) भरुच तालुको.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણસની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્मदा છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલેછે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર भरुच છે તે નર્મદા નદીના કાંડાપર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुक्लतीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झनोर, टंकारीआ, पारखेत અને अमलेश्वर, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જાત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં धंतुरीआ અને कासवा એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસેછે. ભરૂચ શહેરમાં છાપખાનાં, વર્ત્તમાનપત્રો, લૈબ્રેરીઓ, અને ૩ કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

---

(२) अंक्लेश्वर तालुको.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૫,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ कीम નદી એ પરગણાની દક્ષિણ શીમાએ છે. ૨ उमरावती એ રાજપીપળામાંથી નીકળી બાંડવા બુઝુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી बंद નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧ અંક્લેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોટ એમાં, ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા બુજુર્ગ, ઇલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ ભૂખી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડેછે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહેજબારા નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. ગંધાર, વિલાયત, અને લખીગામ એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ— રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૯,૬૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહેછે. એમાં આછોદ, ગોપાળ, રુપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું માત્તર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલુંછે. સરભોણ, ઇસર, રોજાટંકારિઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૭,૭૭૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૮ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, અને ગળી.

---

૩. ખેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્સિનો કેટલોક મૂલક, અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મુલક, તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ સપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઇશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને

મણી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેશ્વો એ વાત્રકને મળેછે. ૪. શેઢી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫. માહોર, એ શેઢીને મળેછે. ૬. ખારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. કપડવણજમાં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઇસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કપડવણજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક બીજા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરજાની ૧૯૪ નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે તથા ખેતીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ ઉઘાડ્યોછે. છોડીઓની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ ભણેછે. જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી પાલી સૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસ્બા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(१) कपडवणज.	(५) मातर.
(२) ठासरा.	(६) आणंद.
(३) नडीआद.	(७) बारसद.
(४) महेमदाबाद.	

એમાં ખેડા, મહુધા, અને ઉમરેઠ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કસ્બા તથા ૫૭૨ ગામો છે.*

(૧) कपडवणज तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૯૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ मोहोर નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨ वात्रक, એ આપરૂજના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ वरासी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ कपडवणजમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાશીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. आंत्रोली, कठलाल, छीपडी, तोरणा, लसुंद्रा વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે લસુંદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાના મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદ્રા, કાચ તથા સાબુ છે.

(૨) ठासरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૯૬ ગામ તથા ૮૪,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડૂંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડી-

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડા સાર શીખવવો.

આદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ શિવાય ગળતી, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ બીજની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. जनोड, पडाळ, कालसर વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ડાંગર અને બાવટો છે.

(૩) नडीआद तालुको.

એમાં ૮૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. मोहोर એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩. लुणी એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ नडीआदમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. अलीणा (વસ્તી ૫,૦૦૨), चुणेल, मोहोलेल, उत्तरसंडा, चकलासी (એમાં ૮,૧૩૯ માણસની વસ્તી છે), नरसंडा, डभाण, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે. આ તાલુકાના वडतालગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, જીરૂં, તલ, અને રૂ છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ ખારી નદી સાબરમતી અને મેશ્વોનાં વચ્ચે વહેછે. ૨ વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪ શેઢી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર ખેડા છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાર્ડિનેટ જડજ, તથા સિવિલસર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો બાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગુજરાતના પાદશાહ મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. ભમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવાલાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસવણી, કનીજ, રુદણ, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગેર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

---

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૯ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨ વાત્રક

એ આ તાલુકામાં થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪,૮૮૯ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, લિંબાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

---

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેડથી ઊતરતું બીજું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૯,૨૭૧ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળેછે. નાવાડ, કરમસદ, ઓડ (૮,૫૨૦ માણસની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭), બોરીઆવી, સામરખા (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), ચિખોદ્રા, થામણા, સંડલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદ્રા, રૂ, અને બાજરી છે.

---

(૭) બોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઇ ખંભાતના અખાતને મળેછે.

મુખ્ય ગામ બોરસદમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોકરીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ (વસ્તી ૫,૦૨૦), મેદાસી, વીરસદ, અલારસા, રાસ, દાવોલ, દેહેવાણ, સુણાવ, પીપલાવ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ, અને રૂ છે.

---

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૯ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેકટર નીમ્યો છે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખરચનો હિસાબ રાખે છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરૂત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે. ઇશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (ઊંચાઈ બે હજાર ફુટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા એ-

તીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, બે પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
ગોધરા.	ગોધરા અને સેહેરા.
કાલોલ.	કાલોલ, હાલોલ અને વેજલપુર.
દાહોદ.	દાહોદ અને ઝાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાળો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાળીઆ ભણેછે. પંચમહાલમાં ૨૦ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણેછે. છોડીઓની નિશાળો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં મુનસિફ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

---

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઇશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરૃત્ય કોણતરફ વળી ખંભાતી અખાતને

મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડૂંગરા આવેલાછે, તથા ઘોઘા તાલુકામાં કેટલાક ડૂંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મુલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણાખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઇ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મુલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૬૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિશાળીઆ ભણેછે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડીઓની નિશાળ ૧૬ છે તેમાં ૧,૨૯૬ છોકરીઓ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કાલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઇસ્કૂલ, બે બ્રાંચસ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ત્રેનિંગ કાલેજો, ત્રણ કન્યાશાળા, ત્રણ લૈબ્રેરીઓ, ચાર ધર્માદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(१) प्रांतीज.	(५) धंधुका.
(२) वीरमगाम.	(६) घोघा.
(३) धोळका.	(७) साणंद.
(४) दसक्रोई.	

પાટડી અને મોડાસા બે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કસ્બા તથા ૮૫૩ ગામો છે*. એ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળીઆ ભણેછે.

---

(૧). प्रांतीज तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યોછે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧ साबरमती અને ૨ हाथमती નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ૩ वात्रक એ બાયડ અને ગાબટ પાસે થઇને વહેછે. ૪ माजूम, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫ मेश्वो, એ હરસોલની પાસે છે. ૬ खारी એ દેથાસણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ઘણા મેલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાવાદના રહેવાશીઓને વધારે પાણી પૂરૂં પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ प्रांतीज છે, ને તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. मोडासामां ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. औराण, मायद, धनसूरा, बोहला, देहेमाइ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂંટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી

---

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીછે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

આવતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યુંછે. ઓડામા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ–બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ, તથા વરીઆળી.

---

(૨) વીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ **માંડળ** તથા **ગોરૈયા** પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ **વીરમગામ** છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૯૯૦ છે. કોટની બહાર **મુનસર** અને **ગંગાસર** નામે બે તળાવ છે તેમાં **મુનસર** ઘણું મોટું છે. લોકો કહેછે કે **પાટણ**ના મહારાજ સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યુંછે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવેછે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યુંછે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં **પાટડી** અને **માંડળ** એ મોટા કસ્બા છે. **પાટડી**માં ૬,૫૨૫ તથા **માંડળ**માં ૬,૯૭૯ માણસની વસ્તી છે. **માંડળ**માં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. **પાટડી** પાસે મીઠું પાકેછે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. આહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. દેત્રોજ, ઓગણ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં

કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડ-
ના મૂલકમાં આવેલાંછે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે
સ્ટેશનછે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, અને જુવાર.

---

(૨) धोळका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૯૨ માણસની
વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે,
અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના
હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે,
અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને
ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના
ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે.
તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને બીજાં ગામો પાસે નळ નામે
તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું
નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છા-
પરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા
બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને બીર કહેછે. धोळका મુખ્ય
ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબા-
ર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો છે ને એક મૈલ લાંબો છે,
પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી છે.
એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર
ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં સારી ન-
થી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા
ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કોઠમાં રાજાનું
દરબાર છે. बावळा, चलोडा, गांगड, मदरसा, सरोडा વગેરે મોટાં
ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તથી લોકોને બહુ સુખ

થયુંછે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તકી પૂનમે હર વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

---

(૪) दसक्रोइ तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શેહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૫૪૨ માણસની વસ્તી છે. ૧સાબરમતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩ ખારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શેહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજરાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧,૨૪,૭૬૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેકટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા સાહુકારો રહેછે. આહેંની કેટલીક કારીગરીઓ વખાણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ તથા તોપખાનું છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજી સરસ ઈમારતો છે. શહેરમાં લુગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લુગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ

બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સંચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવેછે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. શહેરનીપાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છેઃ—

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલેકસાબાનનું તળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જેતલપૂર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને સામે કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

---

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧ ભાદર અને ૨ ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩ નીલકા. ૪ ઉતાવળી એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.-ધંધુકા એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. એમાં ૧૦,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા મોટું બંદર છે તેમાં ૧૦,૩૦૧ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં બરવાળા (વસ્તી ૪,૯૯૮), રાણપુર (વસ્તી

૫,૭૨૯). એને સસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંફ નામે ગામની પાસે મીઠું પાકેછે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે તેમાં ૭,૦૧૩ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહેછે. વાલુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ-બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(૭) સાણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના

ભાયાતની છે. સાબરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. રોહર એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઇને જાયછે. મુખ્ય ગામ સાણંદ છે, તેમાં ૬,૯૮૪ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્ખેજ, ગોધાવી, ચોરવડોદરા, કાસીંદ્રા, વિસલપુર અને મોડાસર મોટાં ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિંવ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો બંબો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી, અને જુવાર છે.

प्रकरण ७ मुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મેલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યાછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(१) काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજ-

ન્સિમાં શુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૯૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૧ કસબા અને ૪,૧૨૭ ગામ છે, અને ૬૫૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છની રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છની અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે.

ચાર પ્રાંત.		આ૦ પો૦ એજંટસાહેબની કચેરી.
૧ झालावाड.	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहेलवाड.	(પૂર્વે)	सोनगढ.
३ सोरठ.	(દક્ષિણમાં)	माणेकवाडा.
४ हालार.	(પશ્ચિમમાં)	राजकोट.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પડેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગધ્રું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાઠી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડળ દરબારે હાલમાં પોતાને ખરચે રેલવે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સૂધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ધોરાજી સૂધી જાયછે. વઢવાણ, લીમડી, ચુડા, રાણપુર, કુંડલી, બોટાદ, નિંગાળા, ઉજળવાવ, ધોળા, સન-

સરા, સોનગઢ, શિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાળીઆ, ઢસા, લાઠી, ચીતળ, લુણીધાર, કુંકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જેતપુર, જેતલસર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જુનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફરાબાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજા રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડળના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ્ચ, ઝાલાવાડના મધ્યભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજા રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, ધ્રાંગધ્રેથી સરધાર અને જસદણ સૂધી ગયેલાછે. એ ડૂંગરા ઉંચાઇમાં ઝાઝા નથી. ૨. બાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજા છે. એની ઉંચાઇ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે શુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવક લોકે લાખો રુપિઆ ખરચી રુપાળાં દેરાં બાંધ્યાંછે.

૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઇ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. બર્ડા પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના ભાણવડ તથા ભલસાણ સુધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઇ ૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. ભાદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તળાજા પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માળીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાત નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

એ એજન્સિમાં ચાર હાઇસ્કૂલો, અને ૧૩ પહેલા અને બીજા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. ગુજરાતી નિશાળો ૬૨૧ છે તેઓમાં ૩૫,૧૯૪ છોકરા ભણેછે. કન્યા શાળા ૫૧ છે તેમાં ૨૬,૫૨ છોડીઓ ભણેછે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગ શાળા છે. વળી કેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપાનીઆં, તથા લૈબ્રરીઓ છે. રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કાલેજ અને રાજકુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગધ્રા, ધોરાજી, ખંભાળીઆ વગેરેમાં રૂનાં કારખાનાં છે. સોરઠના ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીશ્યામમાં ઊનાં પાણીનાં ઝરણ છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઇલા-

કામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય द्वारका, सोमनाथ કે प्रभासपाटण, તથા पालीताणा. એ છેલ્લું શ્રાવક લોકનું છે.

સોરઠમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જાફરાવાદ; ગોહેલવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં જોડીઆ, બેડી અને સાલયા એ બંદરો છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલાછે. એ પરગણાંનાં નામ, (१) झालावाड, (२) गांहेलवाड, (३) उंडसरवैया, (४) बाबरीआवाड, (५) काठीआवाड, (६) सोरठ, (७) बर्डा, (८) हालार, (९) मच्छुकांठो, (१०) ओखामंडळ.*

(१) झालावाड.

નદીઓ.—૧. भोगावो વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો भोगावो વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. फल्कु ધ્રાંગધ્રા પાસે છે. ૪. चांमण સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगद्रु.	ध्रांगद्रु અને हळवद.
२ लीमडी.	लीमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યુંછે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાંછે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૭ ચૂડા	ચૂડા.
૮ વજાણા.	વજાણા.

એ શિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) ગોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. ભાવનગરની ખાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલણ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાજુલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. ભાવનગર.	ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા. મહુવા, વગેરે.
૨. પાલીતાણા.	પાલીતાણા અને ગારિઆધર.
૩. વળા.	વળા.
૪. લાઠી.	લાઠી.

એ શિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.—વગડ એ ડાડાને પડખે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય ગામ.
ડાઠા.	ડાઠા.
ગણધોળ.	ગણધોળ.
ચોક.	ચોક.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાબરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી. ૩. ધોળાકરી. ૪. રુપેણ.

મુખ્ય સંસ્થાન	મુખ્ય ગામ.
જાફ્રાબાદ.	જાફ્રાબાદ.
હેડાણ.	હેડાણ.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) काठीआवाड.

નદીઓ.—૧ શુકભાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. ૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. अमरेली (ગાયકવાડી)	अमरेली અને धारी.
२. जेतपुर અને बीलखा.	जेतपुर, चीतल અને बीलखा.
३. बगसरा.	बगसरा.
४. जसदण.	जसदण.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(६) सोरठ.

નદીઓ.—भादर, बुधी, ओझात, सावली, कांबहीरण, सामन અને शींगवडो.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. जूनागढ.	जूनागढ અને वेरावळ.
२. कोडीनार. (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું)	कोडीनार.
३. बाटवा.	बाटवा.
४. अमरापुर.	अमरापुर.

(७) बर्डा.

નદીઓ.—भादर નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં पोरबंदर કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર पोरबंदर છે.

(८) हालार.

નદીઓ.—१. रामावती લાલપોર તથા છીકારી પાસે.

૨. ઊંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. નવાનગર.	નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ, સંભાળીઆ.
૨. ગોંડલ.	ગોંડલ અને ધોરાજી.
૩. રાજકોટ.	રાજકોટ અને સરધાર.
૪. ધ્રોળ.	ધ્રોળ અને સરપદડ.
૫. ધ્રાફા.	ધ્રાફા.

એ સિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૯) મચ્છુકાંઠા.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોડાધ્રાઇ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઇને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. મોરબી.	મોરબી.
૨. માળીઆ.	માળીઆ.

(૧૦) ઓખામંડળ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ઘણે ઠેકાણે દરિયો આવેલોછે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આરંભડું, પોશીતરૂ, ધીણાકી અને મઢી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વ-સ્તી. રાજ્યકર્ત્તાના ઇલકાબ, ખીતાબ તથા નિકાસઃ—

પહેલો વર્ગ—

जूनागढना नवाब.	બાબી મુસલમાન....	૩,૮૭,૪૯૯
नवानगरना जाम.	જાડેજા રજપૂત.....	૩,૧૬,૧૪૭
भावनगरना रावळ.	ગોહેલ રજપૂત.....	૪,૦૦,૩૨૩
ध्रांगद्राना राज.	ઝાલા રજપૂત	૯૯,૬૮૬

બીજો વર્ગ—

मोरबीना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત.....	૮૯,૯૬૪
वांकानेरना राज.	ઝાલા રજપૂત.	૩૦,૪૯૧
पालीताणाना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત	૪૯,૨૭૧
ध्रोळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૨૧,૭૭૬
लीमडीना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત........	૪૩,૦૬૩
राजकोटना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૪૬,૫૪૦
गोंडळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત ૧,૩૫,૬૦૪	
वढवाणना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૪૨,૫૦૦
जाफराबादना सीधी.	હબશી મુસલમાન	૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

पोरबंदरना राणा.	જેઠવા રજપૂત	૭૧,૦૭૨
वळाना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત	૧૭,૦૧૯
लखतरना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૨૩,૨૦૮
बाटवाना बाबी.	બાબી મુસલમાન ...	૧૪,૫૨૪
जसदणना राजा.	ખાચરકાઠી	૨૯,૦૩૭
सायलाना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૧૬,૯૯૧
चूडाना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ—

मूळीना ठाकोर.	પરમાર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
लाठीना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત	૬,૮૦૪
बजाणाना मलेक.	મલેક મુસલમાન	૧૫,૮૭૭
नाना संस्थानो.	....	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઈંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.*

ઘઉં, રૂ, ડુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, રેશમી કાપડ, સોનેરી તથા રૂપેરી ફીત, ખાણના પથરા, આરસ, પરવાળાં, મોતી.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.

જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પથરા.

રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું અને સાબુ.

બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

---

* જંજીરાના તથા જાફરાબાદના સીદીને માથે ખંડણી નથી.

ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.

२. पालणपुर एजन्सि.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહી-કાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કસ્બા, ૧,૧૦૪ ગામ તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિશાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિશાળી-આ ભણેછે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્ના-ક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યા શાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકી-નો દેશ સપાટ છે. એમાં બનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઇના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઇ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઇ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો ઘણુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસ્બા, ને જુજ હકીકત શીખવવી.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पालणपुर અને कांकेज ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
पालणपुर.	૪૫૧	पालणपुर અને डीसा.
राधनपुर	૧૫૬	राधनपुर.
वाराइ.	૪૧	वाराइ.
तेरवाडा.	૧૬	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જુદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
थराद અને मोरवाडा.	૧૫૪	थराद.
वाव.	૫૫	वाव.
सुइगाम.	૧૬	सुइगाम.
देवदर.	૬૬	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.	૩૫	

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૮૮૫ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસેછે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૭,૭૩૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુઇગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદરમાં ૨૪,૭૬૧ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંતલપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જાડેજા રજપૂત છે તે કચ્છમાંના અડેસણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન

भाभर.	२३	भाभर.
कांक्रेज.	८२	कांक्रेज.

ભાભરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંક્રેજમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દર-વર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) पालणपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-બાના પાટણ અને ખેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ, ૫૦,૦૦૦) ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલુકા धानदोर, डीसा, धानेरा, पाथावाडा અને दांतीवाडा છે.

મુખ્ય નદીઓ.—बनास, सरस्वती, અને नीमराणी.

મુખ્ય કસ્બો.—पालणपुर. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહે-વાયછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં ૧૭,૫૪૭ માણસ-ની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેર-ડી, થોડું રૂ, અફીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) राधनपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમ વારાહી સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસેછે. એમાં बनास નદી ખારી જમીનપર થઈને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં समी (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને मुंजपुर નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરીછે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યાછે.

(३) महीकांठा एजन्सि.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧,૮૧૬ ગામ

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૪૬, ૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, ને તેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં ત્રણ કન્યા શાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. સાબરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુરપાસે ઉત્પન્ન થઈ મેઘરજ, માલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઇ સાબરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪. ખારી સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલીછે તે વાલીરળા પાસે ખારીને મળેછે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઇ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઇ કોઇ વાર ઈડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગુજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલાછે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંબર માસમાં શામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્મોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના ૫૯ ભાગ ૭ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં ઈડરના મહારાજાના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણા-સણ, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. સાબરકાંઠો. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા, અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંબા, પુના-દરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. બાવીસી. વાસણા, મહીઆ, દંભોડા, અને બીજાં મહે-વાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસણ. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ઈડર સંસ્થાન. મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૬૬ ચોરસ મૈલ તથા તેમાં ૨,૫૮,૪૨૯ માણસની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જો-ડેલોછે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસુધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઇ. સ. ૧,૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી. ઈડર એ રાજ-ધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. અહમનગર, બહાલી, બાયડ, ચોયલા, અને ગાચટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અફીણ અને સાબુ છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં

ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૩૫૨ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા—સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. માલુસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ઘઉં ને કોદ્રા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને બીજું ધાન્ય પાકેછે.

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઇ આશરે, ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઇ

* આ એજન્સિનું લાંબુ બ્યાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૯૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એજન્સિમાં ૩ કસ્બા તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૮ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં પાંચ કન્યા શાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એજન્સિની જમીન ઘણેખરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—राजपीपळा.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. मही રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. नर्मदा, સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી સિવાય पुनम, गोमा, ढाढर, विश्वामित्री, हेरण, करजण, અને ओर એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં कडाणा, संजेली, भादरवा અને उमीटा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યાછે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडु मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

૭ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) રાજપીપળા.–રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૧૪,૭૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાઉદેપુર.–એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) બારીઆ.–એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યુંછે.

(૪) લુણાવાડા.–એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસબામાં ૯,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંથ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) બાલાસીનોર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૪૬,૩૨૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજૂએ ભરૂચ અને બીજી બાજૂએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં નવસારી, વ્યારાવી, બલેશ્વર, ગણદેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓખામંડળ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કડી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની જાહેરી ખંડણી ઈંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઈંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજંટ તથા ફોજ રહેછે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૭૦ ચોરસ મૈલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટ્સ કાલેજ, એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઇ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. खंबात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંબાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં બે કસ્બા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી ફંડમાંથી નવાબસાહેબ બે નિશાળોનું ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હાકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની खंबात મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૬,૦૦૭ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અફીણ વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંબાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પથરા ઘણા વખાણાયછે. વરસો વરસ ખંબાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭. पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં બારુકોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અ-

ત્રિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલીછે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસતી ૬,૪૪૦ માણસની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઇમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

૮. सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં सचीण, वांसदा અને धरमपुर એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તઓ સૂરતના કલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહેછે. આ એજન્સિમાં એક કસ્બો તથા ૩૭૮ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧,૪૭૩ નિશાળીઆ ભણેછે, અને બે કન્યા શાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણેછે.

सचीण.

એમાં ૧૯ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલુકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણસની વસતી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ सचीण છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૨,૪૪૭ માણસની વસ્તી છે. વીનાર અને કાંચળા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપીછે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપીછે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકેછે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—ખરેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણસની છે. રોમલુ, આઝાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

प्रकरण ८ मुं.

दक्षिण (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી

૧. खानदेश जिल्हो.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી तापी છે, અને धुळिआ, मालेगाम, અને नन्दुरबार એ નગરો છે. धुળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૯૪૪ ચોરસ મૈલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જુદો પાડેછે, નૈઋત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મૂલકસહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈઋત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે, કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વ એ મૂલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યાછે અને ૨૩ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાયછે.

२. खानदेश एजन्सि—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) दांगनो मूलक, (२) मुळगणानो मूलक અને (३) मेहवासी परगणां.

(૧) दांगनो मूलक સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતભેડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) मुल्हगणानो मूलक ડાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ડાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) मेहवासी परगणां—એપર ૭ નાયકોનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ-મહુડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ અને ઈમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ડાંગના મૂલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારું થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસેછે.

૩. नाशक जिल्लो—એમાં મુખ્ય નદી गोदावरी અને મુખ્ય शहेर नाशक છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુદ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સણ અને જુદી જુદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઈયોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષ સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ

છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ કર્યાછે તેમાં ૮ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈથી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે, તે થાણામાં કસૂર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન.—એ નાશકના કલેકટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મેલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહંમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહંમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વ નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નરૂત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે, તેમાં સાત શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહંમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસૂધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મેલ અને ૯,૦૦૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર જિલ્લો, પૂર્વ અહંમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજૂએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં

૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશ્વાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઇના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર થડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, શણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ.

૭. सताराजिल्लो—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦,૬૨,૩૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદો પાડેછે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઇ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યાછે તેમાં સતારાસુદ્ધાં ચોદ શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. सतारा एजन्सि.—સતારા નીસ્બત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણેઃ—

	ક્ષેત્રફળ ચોરસ મૈલ.	વસ્તી.
पंतसचीव, भोरनो जागीरदार.	१,४९१	१,४५,८७६
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	३९७	५८,४०२
पंत प्रतिनिधि, औंदनो जागीरदार.	४४७	५८,९१६
डफळे, जतनो जागीरदार.	८८४	४९,४८६
કુલ એકંદર	૩૨૧૯	૩,૧૨,૬૮૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમાં પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકેછે.

બીજા સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંધ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજી મૂલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોઢું જડેછે અને ગાળવાની કુલ્હી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોઢું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. सोलापुर जिल्हो.—મુખ્ય શહેર सोलापुर છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૨૧ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઊજડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૧૦. अकलकोट संस्थान.—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલુંછે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રૂપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઇએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો ભાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગુજરાતની દક્ષિણે સુરતથી તે પોર્તુગીજ તાબાના ગોવા પ્રાંતસુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગણેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
१. थाणा जिल्हा.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	
३. कोलाबा जिल्हा.	अलिबाग.
४. जंजिरा संस्थान.	जंजिरा.
५. रत्नागिरि जिल्हा.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	

१. **थाणा जिल्हा.**—એનું ક્ષેત્રફળ૪,૨૪૩ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીજ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહમદનગર અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઇશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલીછે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણુંખરું સૂકાઇ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટિ બેટમાં છે. એ સિવાય નવ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટે ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજી ભોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટિ બેટ જોડાયલાછે.

૨. જવ્હાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યાછે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કઠોળ, ચણા અને તલ પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તે બાળક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર એની મિલ્કતનો વહીવટ કરેછે.

૩. कोलाबा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૯૬ ચોરસ મેલ તથા ૩,૮૧,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પસરેલાછે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચોલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મેલ સૂધી જિલ્લામાં પસરેલાછે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવેછે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાયછે, પરંતુ ઘણોખરો ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચોલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરેછે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વરી નામે અનાજ ઊગેછે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં ૭ શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. जंजीरा संस्थान.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાબાદ પણ છે. એ નવાબ હબસી દેશ કે આબિસિનિઆનો સીદી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજીરામાં રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

૫. रत्नागिरि जिल्लो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૨૨ ચોરસમૈલ તથા ૯,૯૭,૦૯૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણીખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વરી, વહી, નાળિએર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યાછે. વિંગોરલા અને હુરણઈ બંદર સુદ્ધાં એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. सावंतवाडी संस्थान.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઈંગ્રેજ તરફથી સાંવતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિએર થાયછે. વળી હરડાં થાયછે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण १० मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

પોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી ૨ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

૧. कलादगी जिल्हो.—એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલોછે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉધોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગજેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઇમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. बेलगाम जिल्हो.—મુખ્ય શહેર बेलगाम છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજૂએ પરરાજ્ય આવેલાંછે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલીછે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ધાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૫ મોટા કસ્બા છે.

૩. कोलापुर एजन्सि.—એનું મુખ્ય શહેર कोलापुर છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨,૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલેછે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચ ગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુંક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક સોનું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળકરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. दक्षिण मराठा जागीर.—એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

	વસ્તી.	નિકાસ.
सांगली.	૧,૯૬,૮૩૨.	આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વ સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તબુરા વગેરે વાજિંત્રો બનેછે.
जमखिंडी.	૮૩,૯૧૭.	
मिरज (વડીશાખા)	૬૯,૭૩૨.	
मिरज (નાનીશાખા)	૩૦,૫૪૧.	
कुरुंदवाड. (વડીશાખા)	૩૫,૧૮૭.	
कुरुंदवाड. (નાનીશાખા)	૨૫,૮૧૧.	
मुधोळ.	૫૨,૧૬૩.	
रामदुर्ग.	૨૯,૫૭૦.	
કુલ	૫,૨૩,૭૫૩.	

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંગ્રેજી મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ઘોર પુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભારવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઊપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલેછે.

૫. धारवाड जिल्हो.—મુખ્ય શહેર धारवाड છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પુર્વે રેંચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બલારી જિલ્લો, દક્ષિણે મ્હેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૯૦૭ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબચડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરોની હારં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રેંચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૧૪ મોટા કસ્બા

---

* જુના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે.

છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. सावनूर जागीर.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૭૬૩ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઈંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેકટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. उत्तर कानडा.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૧૧ ચોરસ મૈલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હૈસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હૈસૂર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ પડેછે. એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિએર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવેછે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાછે તેમાં ૭ મોટા કસ્બા છે. એમાંના कारवाड, कुंपटा અને होनावर મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

